

Абу Ҳомид Ғаззолий

إحياء علوم الدين

ИҲЙОУ УЛУМИД ДИН

(“Нафс тарбияси”)

**Тошкент
2017**

Тавба сабоғи

Ҳар бир ишда ўзининг борлиги ва бирлигини намоён этиб қалбларга нурли йўл солган Зот — Оллоҳ таолога беадад ҳамду санолар бўлсин. Яратган эгамнинг дийдорига фақат салим қалб билан етиш мумкинлигини башорат этган ва бу йўлда инсониятга намуна бўлган ҳабиб Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга, унинг аҳли байтлари ва асхобига салавоту саломлар бўлсин.

«Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч - маърифатдир» - деган эди юртбошимиз зиёлилар билан бўлган бир суҳбатда.

Ҳақиқатан ҳам маърифатдан узоқлашган жамиятнинг ҳалокати муқаррар. Бугун ўзбек халқи мустақил тараққиёт йўлини танлаб, жаҳон ҳамжамиятига ўзининг бой тарихи, туганмас маънавий хазинаси билан қўшилаётган экан, бу кутлуғ сафарда маърифат сўзининг маъноси янада муҳимроқ аҳамият касб этади.

«Маърифат» сўзининг истилоҳий маъноси махсус луғат китобларида «Яратувчини танимоқ, англамоқ» дея таърифланган. Ҳикматга кўра, Яратувчини таниш ўзни танишдан бошланади, яъни мақсади ҳақни таниш бўлган инсон аввал ўзини танимоғи лозим. Хўш, ўзни таниш ҳолат эътибори билан қандай намоён бўлади? Кимки хулқини ислоҳ қилиш ҳаракатига тушган экан, у ўзни англаш сари қадам ташлаётган одамдир. Негаки, ҳеч ким «мен тўла маънода мукамал инсонман, менинг бирорта айбим йўқ!» дейолмайди. Шунинг учун ҳам инсон зоти доимий ислоҳга, муттасил тарбияга муҳтож.

Шу маънода, улуғ маърифат соҳиби, бутун умрини маърифат тарғиботига, маърифий туйғунинг нозик қирраларини кашф этишга сарфлаган олим Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Ихйоу улумид дин» («Дин илмларини жонлаштириш») асари алоҳида аҳамиятга молик. Ислом тарихида «хужжатул ислом» номи билан машҳур олим Абу Ҳомид Ғаззолийнинг асарлари ўзбек китобхонларига яхши таниш. Аслиятдан ва усмонли турк тилидан ўгирилган таржималар аллақачон халқимиз орасида оммалашиб бўлди. Ўзбек ўқувчисида Ғаззолий ва унинг асарлари ҳақида қайсидир даражада муайян қараш шаклланди.

Ҳофиз Абу Фазл Ироқий «Ихйоу улумид дин» китобига қилган «тахриж»¹нинг муқаддимасида дейди: «Ихйоу улумид дин» ҳалол ва ҳаромни танитадиган улуғ китоблардан биридир. Унда жамланган ҳукмлар қалбларга йўналтирилган. Китоб ёлғиз фуруъ² ва масойил³ билан чекланиб қолмаган. Шу билан бирга, соҳилга қайтиш имконсиз бўладиган даражада тубсизликка ҳам шўнғиб кетилмаган. Балки унда зоҳир ва ботин илми қоришиб, маънолар энг гўзал ўринларда мавжланади ва аниқ, тиниқ, нафис лафзлар ичра оқади. Бу оқимнинг сифати мўътадилликдир».

¹ тахриж— маълум бир асарда келтирилган ҳадисларнинг ровийси ва санъат йўллари аниқлаб, юзага чиқариш

² фуруъ— асосий масаладан келиб чиқувчи иккинчи даражали масалалар

³ масойил— далиллар орқали ҳал қилинадиган муайян бир мавзудаги ишлар (масалалар)

Шайх Абдуллоҳ Идрус шундай дейди: «Барча сирлар калити Китоб⁴ ва суннат⁵га эргашишдадир. Китоб ва суннатга эргашиш шариатга эргашиш, шариат эса «замон ажойиботи» деб номланган «Ихйоу улумид дин» китобида шарҳланган».

«Агар барча илмлар йўқолса, уларни «Ихйо» дан чиқариб олардим», дейди Шайх Абу Муҳаммад Козруний.

Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратларининг асарлари, хусусан «Ихйоу улумид дин» китобининг таърифида айтилган сўзлар кўп. Лекин бизнинг назаримизда, энг яхши, балки энг самимий таъриф – ҳар бир ўқувчининг китоб билан танишганидан сўнгги илк таассуроти ва вақт ўтиб, таъсирлар совигандан кейин туғилган хулосалари.

«Ихйоу улумид дин» китоби «Ибодатлар», «Одатлар», «Муҳликот» (ҳалокатга олиб боровчи офатлар) ва «Мунжийот» (нажотга элтувчи амаллар) деб номланган тўртта катта қисмга бўлинган. Бу тўртта қисмнинг ҳар бири муҳим мавзуларга бағишланган ўнта китобни ўз ичига олади.

Ушбу тўпламда «Ихйоу улумид дин»нинг «Муҳликот» ва «Мунжийот» қисмидан ўрин олган «Тавба», «Сўнгги манзил зикри», “Нафс тарбияси” ва “Тил офатлари” китоблари жамланган.

«Тавба» «Мунжийот» қисмининг биринчи китоби бўлиб, унда тавбанинг моҳияти, унинг вожиблиги ва фазилатлари, кичик ва катта гуноҳлар, тавбанинг мукамаллик шартлари, тавбасиз қалб дардининг муолажа йўллари каби бир қанча мавзулар зоҳир ва ботин жиҳатидан тадқиқ этилган. Тадқиқ йўли, аксар ҳолда, бутунни қисмларга ажратиш, ҳар бир қисмнинг моҳиятига назар солиб, унга аниқ таъриф бериш, аниқликка эга бўлган бу қисмларнинг бутунга нисбатан ва ўзаро боғлиқлик даражаларини белгилаш орқали кечган.

«Тавба китоби»нинг яна бир хусусияти, айрим сўзлар луғавий маъносидан ташқари матн доирасида кўшимча маъноларда ҳам қўлланган. Амалларнинг кўз илғамас жиҳатларига фаҳм назарини қаратган Ғаззолий ҳазратлари маънони мажозлар билан таҳқиқ этади, англаниши мушқил, аммо муҳим маънавий ҳодисаларни мажозий муқояса билан жонли ҳаётга кўчиради. Таъбир жойиз бўлса, бу кўчишни – заифликдан кучлиликка, уйқудан уйғоқликка, ўлимдан тирикликка ўтиш, деб изоҳлаш мумкин. Мажоз тилининг аҳамиятини Ғаззолий шундай таърифлайди: «Охиратга нисбатан уйқу ҳисобланган бу дунёда пайғамбарлар одамларга юзланиб, асл маъноларни зарбулмасаллар воситасида уларга етказдилар. Келтирилган мисоллар Оллоҳ таолонинг ҳикмати ва бандасига лутфи сифатида фаҳмларда жонланади, банданинг идроки ожизлик қиладиган ўринларда ёрдамга келиб, илғаш ва англашни осонлаштиради».

Умуман, Ғаззолий «Сўнгги манзил зикри» ё “Нафс тарбияси” ёки “Тил офатлари” китобидаги исталган мавзуда сўз юритмасин, масаланинг ички томонини ёритишга эътиборини қаратади. Зоҳирнинг мавжудлигини ички сабаблар белгилашини исботлайди. У инсоннинг ички оламидаги ўзгаришларни

⁴ Китоб— Қуръони карим

⁵ суннат— Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг айтган сўзлари, қилган ишлари, сурати ва сийратига тегишли маълумотлар (“Ҳадис ва ҳаёт” китобининг I- жилдида суннат ҳақида батафсил маълумот берилган)

бамисоли моҳир табибдек кузатади. Ташқаридан алоҳида-алоҳида кўринган аъзоларнинг кўз илғамас дақиқ, аммо ўзаро чамбарчас боғланган умумий томонларини топади ва юзага тошиб чиққан «яра»ларнинг манбаи ичкарида эканини англатади. Билъакс, бир бутун кўринган қисмни алоҳида-алоҳида аъзоларга ажратиб, ҳар аъзодаги иллатлар устидан ўта нозик «жарроҳлик амалиёти»ни олиб боради.

Банда борки, гуноҳдан холи эмас, муҳими содир этилган хатони тан олиш, уни ўз вақтида тузатиш. Бу иш эса, фақат тавба билангина амалга ошади. Зеро, Қуръони Каримда зикр этилган мавзуларнинг барчаси жиддий эътиборга молик мавзулардир. "Тавба" айнан шундай марказий мавзулардан бири десак, янглишмаймиз. Бинобарин, Оллоҳ Расулининг биз умматларга кўрсатган йўли ҳам тавба йўлидир. Ҳидоят тавба йўлидан бошланади. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобалари ҳам, улардан сўннгилар ва улардан сўннгилар ҳам шу йўлдан юрдилар. Агар тарихга назар солсангиз, уламо умматнинг бутун ҳаёти тавба сабоғидан иборат.

Рашид Зоҳид

НАФС ТАРБИЯСИ КИТОБИ

Ахлоқ тарбияси ва қалб хасталикларининг муолажаси

Ўзининг тадбири билан ишларни тартибга солган, мўътадилликни хулққа чирой этиб берган, инсонни энг гўзал шаклу шамойил билан зийнатлаб, уни зиёдаю нуқсондан асраган Оллоҳ таолога ҳамд бўлсин. У Зот ахлоқни яхшилаш вазифасини бандасининг жидду жаҳдига топширди. Ўзининг тавфиқи билан хос бандаларига ахлоқ тарбияси йўлидаги машаққатларни осон қилди.

Нубувват нуруни таратиб, ҳақиқат йўлларини ёритган, гўзалликда комил ахлоқи билан башариятга намуна бўлган Оллоҳнинг қули, ҳабиб пайғамбари, хушхабар бергувчи ва огоҳлантиргувчиси Муҳаммад Мустафога солавоот ва саломлар бўлсин.

Ботилдан батамом узилиб, зулматдан нур сари талпинган, ҳар қандай ҳолатда ҳақ динга заррача гард юқтирмаган, Оллоҳ ва расулига содиқ Пайғамбаримиз аҳли байтлари ва саҳобайи киромларга солавоот ва саломлар ёғилсин.

Яхши хулқ мурсаллар саййидининг сифати, сиддиқлар амалининг афзали, муттақийлар меҳнатининг меваси, обидлар риёзатининг натижаси, янада тўғрироғи, яхши хулқ диннинг ярмидир.

Ёмон хулқ ўткир заҳар, хор қилувчи бузуқлик, оламлар Парвардигоридан узоқлаштирувчи разолат, янада тўғрироғи, шайтоннинг хизматиغا ёлланишдир.

Яхши хулқ Раҳмон хузуридаги жаннат неъматларига очиб қўйилган қалб эшиги бўлса, ёмон хулқ – жаҳаннамга очиб қўйилган эшик. Жаҳаннам эса ёқиб қўйилган бир оловдирки, алангаси баданларни тешиб ўтиб, юракларга қадар етади.

Қабиҳ ахлоқ – қалб хасталиги, жонларни ўртовчи оғриқдир. Жасаднинг тириклиги тугаши билан поёнига етадиган дунёдаги барча оғриқлар қалб оғриғи олдида ҳеч нарсадир. Жисмоний дард фоний ҳаёт каби ўткинчи. Лекин ёмон хулқ туфайли қалб хасталанса, абадий ҳаёт бой берилади. Малакали табиблар жасадга қанчалик эътибор беришмасин, фоний ҳаётнинг ўткинчилигини англашдан бошқа натижага эришолмайдилар. Шундай экан, улар абадий ҳаётни бой бериб қўйишга сабаб бўладиган қалб хасталикларига кўпроқ эътибор қаратишлари авлороқ эмасми?!

Ҳар бир ақл эгаси тиббиётнинг қалб билан боғлиқ жиҳатларидан хабардор бўлмоғи лозим. Чунки, биронта инсон йўқки, қалб хасталигидан холи бўлса. Агар қалбга эътибор сусайса, ботиний иллатлар кўпаяди ва улар аста-аста йиғилиб, ҳатто зоҳирда кўрина бошлайди.

Шунинг учун банда қалб хасталиги ва унинг сабабларидан ўта зийраклик билан огоҳ бўлишга муҳтож. Ана шунда у бу дарднинг давосига энг шимариб киришиши мумкин. Бу хасталикнинг муолажаси Оллоҳ таолонинг ушбу сўзида

вирдлар билан чегараланилади. Бора-бора ўша вирдлар муриднинг ягона вирдига айланади. Бу – вирдларнинг энг сараси ва самараси бўлиб, қалб шу ҳолатда Оллоҳ зикрига маҳкам боғланиб қолади. Қалбдан Оллоҳ ёдидан ўзгаси кўтарилганидан сўнги бу даража ҳосил бўлади. Токи муриднинг қалбида заррача дунёга эътибор бор экан, шайх уни бу зикр билан машғул қилмайди.

Шиблий ҳар жумъа вазифа олиб кетадиган муридига деган эди: «Агар бу жумъадан у жумъагача қалбингда Оллоҳ ёдидан ўзгаси пайдо бўлса, хузуримга келишинг ҳаромдир».

Бу даражадаги тажарруд, яъни том маънода дунё хоҳишларидан узилиш учун Оллоҳ муҳаббати қалбни тўла эгаллаши ва ҳақиқий ирода лозим бўлади. Тажарруд мақомини топган мурид ёрдан ўзга ғами йўқ ошиққа ўхшаб қолади. Бундай шароитда шайх муридани унинг бир бурчагида ёлғиз қолдириб, унинг еяётган таомига эътиборини қаратади. Чунки, ҳалол таом диний тарбиянинг асоси ҳисобланади.

Сўнг шайх муридига зикр дарсини бошлайди. Аввало, мурид тили ва қалби зикрга машғул бўлиши учун баъзи калималарни қайтаради. Масалан, «Оллоҳ, Оллоҳ» ёки «Субҳаналлоҳ, субҳаналлоҳ...» дейди. Ёки шайхи буюрган бошқа калималарни айтади. Бу зикр то тил ҳаракати тўхтаб, гўё калималар тилга ўзи оқиб келаётгандек бўлгунча давом эттирилади. Сўнг калималарнинг тилда қолган таъсири буткул йўқолгунча, лафзлар сурати қалбда ўрнашгунча зикр давом этади. Кейин зикр давомида лафзларнинг ҳарфлари ва суратлари қалбдан ғойиб бўлади. Сўнгра қалбда фақат маъно қолади. Қалб бу ҳақиқатдан бошқа барча нарсдан фориғ бўлади.

Айни пайтда шайх муридни кузатишдан толмайди. Чалғитувчи васвасалар, дунёга боғлиқ ҳар хил ўй-фикрлар оқимини дақиқ назари билан назорат қилиб туради. Чунки, қанчалик зикрга машғул бўлмасин, агар қалб бир лаҳза зикрдан чалғиса, иш нуқсонли бўлиб қолади. Шунинг учун васвасалар даф қилиниши лозим.

Барча васвасалар даф қилиниб, нафс ўзига келса, айтилаётган калимага қайтса, энди, мана шу калиманинг ўзи яна бир васвасани кўзгайди: «Бу айтилаётган сўз нима ўзи? «Оллоҳ» деган сўзимизнинг маъноси нима? Бу сўзнинг қайси маъноси у зотнинг илоҳ, маъбудлигига далолат қилади?»

Бундай ўй-хаёлларга ён берилгани сайин муридда фикр эшиги очилади ва аста-секин бу эшикдан шайтоннинг куфр ва бидъатдан иборат васвасалари ўрмалаб киради. Бундай васвасалар муридга қанчалик ёқимсиз ва бу васвасаларни қалбдан сидириб ташлашга у қанчалик бел боғласа, шунчалик зарарнинг олди олинади.

Васваса икки хил бўлади. Бири шуки, мурид хаёлига келаётган нарсалар васваса, Оллоҳ таоло бундай ўй-фикрлар киридан пок Зот эканини, балки шайтон уларни қалбига солиб, чалғитаётганини аниқ билади. Бундан қутулишнинг йўли – уларга эътибор бермаслик, Оллоҳ таолонинг зикрига шўнғиб, васвасани даф қилишни Ўзидан сўраш, фақат Ўзига ёлвориш:

«Агар Сизни шайтон томонидан бўлган васваса йўлдан урмоқчи бўлса, Оллоҳдан паноҳ сўранг! Албатта У эшитгувчи, билгувчидир. Тақво қилгувчи зотларни қачон шайтон томонидан бирон ваваса ушласа,

(Оллоҳни) эслайдиларда, бас, (Тўғри йўлни) кўра бошлайдилар» (Аъроф, 200-201-оятлар).

Иккинчиси, мурид хаёлига келган нарсанинг васваса эканлигида шубҳаланади. Дархол буни шайхига арз этмоғи керак. Умуман, мурид қалбида қандай ҳолат, табиий кечинма ё бир ғайрат сезса, ёхуд дунёга боғлиқ бир майл пайдо бўлса, буларнинг барчасини шайхига билдириши лозим. Аммо буни шайхидан бошқа бирорта кишига айтмаслиги, ўзгадан сир тутиши шарт.

Шунда шайх муридининг ҳолига назар солади. Унда закийлигу зийраклик, фаҳму идрок ўткирлиги қай даражада эканини мулоҳаза билан кузатади. Агар муридда фикрлаш орқали ҳақиқатни англаш иқтидори сезилса, шайх уни фикрлашга ундайди. Токи бу фикрлардан қалбида нур ҳосил бўлиб, муридга ҳақиқатни очсин. Агар бундай фикрлар муридни қувватлантира олмаслигини билса, шайх уни қурби етадиган, фаҳми кўтарадиган ваъз ва зикрлар билан қатъий эътиқодга қайтаради.

Шайх муридига ўта меҳр билан муомалада бўлмоғи лозим. Чунки бу йўл хавфу хатарларга бой. Қанча муридлар бор, нафс тарбияси билан машғул, лекин очила олмайди, йўллари кесилади, сустлашадилар. Ибоҳат йўлини тутадилар, яъни «униси ҳам, буниси ҳам бўлаверади» деган қарашга ўтадилар. Аслида бу улкан ҳалокатдир. Киши Оллоҳнинг зикрига берилиб, қалбини дунё машғулотларидан узсаю, аммо юқорида тилга олинганидек, чалғитувчи фикрлардан холи бўлолмаса, у хавфу хатар кемасига миниб олган одамни эслатади. Агар саломат қолса, дин мулкида мартабаси ошади. Адашса, ҳалокатга юз тутаяди.

«Ёши улуғларнинг динини маҳкам ушланглар» деб бежизга айтилмаган. Ёши улуғларнинг дини – иймоннинг аслини, тақлид ва хайр амаллар қилиш билан эътиқоднинг зоҳирини олишдир. Бундан чекинишда хатар кўп.

Шундай экан, шайх муридни бирон фурсат назардан қочирмаслиги керак. Агар муридда заковат ва зийраклик камолга етмаган, зоҳир эътиқоди ҳали мустаҳкам бўлмаса, у зикр ва фикрга машғул қилинмайди. Балки унга зоҳир амаллар, мутавотир вирдлар ёки тафаккурли кишиларнинг хизматини қилиш буюрилади. Токи уларнинг баракотидан насибадор бўлсин. Бамисоли, жанг майдонида курашишдан ожиз бўлган кишига чанқаганларга сув ташиб туриш, отуловларга қараш топширилганидек. Шунда у Қиёмат кунида жанг қилганлар қаторида тирилади, уларнинг баракотидан насибадор бўлади, гарчи уларнинг даражасига етолмаса ҳам.

Баъзида зикр ва фикрга берилган муриднинг йўлини манманлик ва риё каби йўлтўсарлар, кашфи ҳолатдан, илк кароматдан шодланиш каби қароқчилар тўсади. Мурид бу нарсаларга қанчалик кўп эътибор берса, шунчалик улар билан машғул бўлиб қолади. Алалоқибат, ҳаракат сустлашади, хатто тўхтаб қолишгача бориши мумкин.

Демак, мурид бутун умри давомида шу даражада ҳаққа чанқоқ бўлиши керакки, агар устидан денгизлар қуйилса ҳам, уни қондира олмасин. Муриднинг сармояси халқдан узилиб, Ҳақ томон юз буришдир.

Дунё кезувчи сайёҳлардан бири халқдан узилган абдолга савол қилди:

– Қандай йўл билан Ҳаққа етилади?

– Бу дунёдан бир йўловчидек ўтиш билан – деди у.

Мурра бир муттақий зотга:

– Қалбимни доимо Оллоҳ билан боғлайдиган бир амални менга кўрсатинг, – деди.

– Халққа назар солма. Чунки, уларга назар солиш зулмдир.

– Бунинг иложи йўқ-ку? – дедим.

– Уларнинг сўзларини тинглама. Чунки, у сўзлар дилни қотиради.

– Бунинг иложи йўқ-ку? – дедим.

– Халқ билан муомала қилма, чунки бу ваҳшийликдир.

– Мен халқ ичидаман. Қандай қилиб улар билан муомала қилмаслигим мумкин?

– Уларга суяниш ҳалокатдир.

– Кошки, бунинг чораси бўлса, – дедим. Шунда у:

– Эй сен, ғофилларга назар солиб, жоҳилларнинг сўзини тинглайдиган кас! Ботил ишга шўнғиганлар билан муомала қиласану, яна қалбингни Оллоҳ таоло билан боғламоқчимисан? Бу ҳеч қачон амалга ошмайдиган ишдир, – деди.

Демак, риёзатнинг сўнгги нуқтаси – қалбнинг Оллоҳ таоло билан доимий боғланиши. Бу даражага эса Оллоҳдан бошқа барча нарсдан узлат қилиш билан эришилади. Бундай узлат учун узоқ жидду жаҳд лозим.

Қачонки, муриднинг қалби Оллоҳ билан доимий бирга бўлиш мақомига етса, ўша маҳалдан эътиборан унга ҳамиша ҳозир Парвардигорининг улуғлик пардаси очилади. Ҳақ жилоланади, сўзлар таърифига ожиз латифликлар намоён бўлади.

Агар муридда мазкур ҳолатлардан бири содир бўлса, қилиши лозим бўлган кейинги иш ўз ҳолини ошқор қилмасликдир. Чунки, хоҳ ваъз-насихат, хоҳ эслатма тарзида бўлсин, муриднинг одамларни огоҳ қилишга ўзини мутасадди билиб, ёлғиз Оллоҳга аён сирларини гапириши нафсида лаззат уйғотади. Лекин бу лаззат тез тугайдиган, узилиб қоладиган лаззатдир. Шу лаззат муридни ўзида кечган ҳолатлар кайфияти хусусида фикр юритишга, бу ҳолатларни чиройли сўзлар билан таъбир қилишга ундайди. Айтаётган сўзларига эшитувчиларнинг қалби мойил бўлиши учун мурид гапини ҳикоятлар билан, Қуръон ва хабарлардаги далиллар билан зийнатлайди. Шайтон: «Қара, Оллоҳдан ғофил қалбни қандай уйғотяпсан-а! Сен бандаларни Яратувчисига боғлайдиган мустаҳкам ришта, балки Оллоҳ таоло ва халқ ўртасида воситасан. Бу ишда сен ўз лаззатингни эмас, умум манфаатини кўзлаяпсан!» – деб уни чалғитади. Агар яқинлари орасида ўзидан кўра сўзга чечанроқ, авомнинг қалбини тезда ўзига тортадиган кишини кўрса, ичини ҳасад тирнайди, шайтоннинг макрига илинади. Агар у ўша пайт шайтоннинг шарридан омон бўлганида эди, суюниб дерди: «Бандаларини ислоҳ қилишда менга шундай яхши кўмакчини насиб этган Оллоҳга ҳамд бўлсин!»

